

Látszólagos- és valóságosidő-vizsgálatok Pród helynevei körében*

1. Bevezetés. Tanulmányomban egy Hajdú-Bihar megyei kistelepülés, Pród helyneveinek névszociológiai szempontú vizsgálatát végzem el. Ahogyan azt az írásom címe is jelzi, empirikus kutatásom fókuszában a látszólagos- és valóságosidő-vizsgálatok helynévszociológiai alkalmazhatósága áll.

1.1. Településtörténeti háttér. A helynévhasználati vizsgálat terepeként szolgáló térség történetének vázlatos ismerete szükséges feltétele a sikeres helynév-szociológiai elemzésnek, mivel a történeti körülmények kisebb vagy nagyobb közvetettséggel meghatározzák az ott élőknek a nevekhez való viszonyát is.

Pród mintegy 250 lakosú falu a Hajdúháton, amely közigazgatásilag Hajdúböszörmény része, területileg azonban a település központjától északnyugati irányban 7 kilométerre fekszik. A falu mai utcáit az 1950-es években mérték ki az elpusztult középkori település helyén, s lakosai az 1960-as évek elejétől, a környező tanyákról költöztek a belterületre. A városvezetés biztosítani kívánta számukra, hogy földjeik és egykori tanyáik közelében folytathassák gazdálkodó, állattartó életmódjukat. Az 1960-as évek közepére azonban a térszerkezetnek köszönhetően a legtöbb tanyán abbamaradt a gazdálkodás, s ez a tanyák, valamint a külterületi állattartás csaknem teljes megszűnését eredményezte. Ennek ellenére a tanyákhoz vezető utak, dűlőutak, a gazdálkodáshoz, állattartáshoz kapcsolódó legelők, kutak, öntözőcsatornák nevei, ahogyan a tanyanevek is, máig aktívan megmaradtak a névközösség tudatában (E. NAGY 2016: 153).

A középkorban önálló, a török hódoltság korában azonban elnéptelenedő falu minden bizonnyal azonos lehetett azzal a *Provod* nevű birtokkal, melyet 1067-ben a százdi apát-ság kapott Péter szabolcsi főispántól, azonban ezt az azonosítást egyes kutatók vitatják (KATONA – E. NAGY 2015: 214, vö. KOVÁCS 2018: 83–84). Ebből a névalakból a magánhangzóközi *v* kiesésével a későbbi *Pród* forma szabályos hangtani változással jöhetett létre. A 14. századtól a birtokot évtizedeken át *Pródegyháza* néven említik, amely arra utal, hogy templomos falu volt. A 15. század második felében a Hunyadi család birtokai közé tartozik. Báthory Gábor 1609-i oklevelében még falu, de két évtized sem telik el, és már pusztaként szerepel. A 18–19. században *Pród(i)puszta*-ként is megjelenik a neve, ekkoriban kiterjedt legelőterületet jelöl (KATONA – E. NAGY 2015: 214). KISS LAJOS szláv eredetű régi magyar személynévből származtatja a *Pród* helynevet (FNESz.), azonban ilyen személynévre – továbbá más *Pród* nevű településre – nincs adatunk a középkori Magyarországról.

A falu mindössze néhány utcából áll, településszerkezete szabályos négyszög alapú. Lakói napjainkig igen erősen ápolják a tanyai élet hagyományait, a megélhetés elsődleges forrása a belterületre szorult lakosság körében is a mezőgazdaság maradt.

* Készült az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának, valamint az NKFI 128270 számú pályázatának szakmai támogatásával.

1.2. A látszólagos- és valóságosidő-vizsgálatok lehetőségei a helynév-szociológiában.

GYÖRFFY ERZSÉBET *Helynév-szociológia* című monográfiájának utolsó fejezetében számos olyan részkérdésre is ráirányítja a figyelmet, amelyek saját munkájában nem, vagy meglátása szerint nem elég hangsúlyosan jelentek meg, azonban fontos és vizsgálendő területei a névszociológiai kutatásoknak: „A helynévismereti kutatásokban [...] fontos feladat az is, hogy időben is támogassuk a felmérések kereteit. A mostani statikus elemzések csupán egy adott szinkrón állapotról képesek képet adni, arról azonban, hogy milyen valós tendenciák jellemzik a különböző korcsoportok névismeretét, semmilyen információval nem szolgálnak. Ennek hiányában valójában azt az intuitív megállapítást sem tudjuk valós adatokkal bizonyítani, hogy a felnövő újabb generációk kevesebb nevet ismernek és használnak. Erre ugyanis csak akkor nyílna lehetőségünk, ha azt is mérnénk, hogy a gyerekek felnőtt korukban milyen névismerettel rendelkeznek.” (GYÖRFFY 2018: 135–136.)

A fenti igénynek eleget téve az alábbiakban annak felmérésére teszek kísérletet, hogy az egyes nyelvhasználók helynévismeretében az életkor előrehaladtával összefüggésben milyen változások álltak be. Ahogyan arra GYÖRFFY ERZSÉBET is utalt, az efféle vizsgálatokhoz a látszólagos és a valóságos idő fogalmát hívhatjuk segítségül (GYÖRFFY 2018: 94).

„A látszólagos idő koncepciója az életkor és a generáció fogalmán alapul. E két egymással összekapcsolódó fogalom alkotja a konstrukció alapegységeit, amelyek által a jelenben megfigyelt különbségeket időben zajló folyamatként, azaz történeti változásként lehet azonosítani, ha a különbségek eltérő korú vagy életkori csoportba tartozó nyelvhasználók között lépnek fel.” (BODÓ 2013: 8.) A látszólagosidő-hipotézis alátámasztására a valóságos időből származó vizsgálatokat kell végeznünk (BODÓ 2013: 10, GYÖRFFY 2018: 94). A valóságosidő-vizsgálatok egyik módszere, hogy a látszólagosidő-vizsgálat eredményeit korábbi kutatások adataival vetjük össze. A másik megoldás a látszólagos idő vizsgálatának teljes vagy részleges megismétlése. Ez utóbbit követéses vizsgálatnak nevezzük. A múlt század utolsó harmadától kezdve többen is vállalkoztak követéses vizsgálatokra: a kutatók munkájuk során „egy korábban a generációk közötti megoszlás alapján folyamatban lévő változást feltételező látszólagosidő-vizsgálatot valamely későbbi időpontban (részben) azonos vagy összemérhető módszerekkel megismételték” (BODÓ 2013: 10). A valóságos idő mérését megcélzó követéses vizsgálatoknak két típusát különböztethetjük meg: a trend- és a panelvizsgálatokat. A trendvizsgálat során (pl. TRUDGILL 1988) a kutatók azonos életkorú adatközlőktől vesznek fel adatokat különböző időpontokban, míg a panelvizsgálat (pl. HARRINGTON 2006) azonos személyek nyelvhasználatát méri eltérő időpontokban (BODÓ 2013: 13).

A látszólagos- és valóságosidő-vizsgálatok érvényes összevetéséhez BAILEY és munkatársai szerint az alábbi négy feltételnek mindenképpen teljesülnie kell: 1. a két felmérés között legalább tíz évnek kell eltelnie ahhoz, hogy a kellően nagy időintervallumból adódóan a feltárt folyamatok értelmezhetők legyenek; 2. a két felmérésnek legalább részben azonos nyelvi változókat kell elemeznie; 3. az adatközlők kiválasztásának nagyjából azonos alapsokaságból kell történnie; 4. a két felmérésnek azonos vagy összemérhető módszerekkel kell elkészülnie (BAILEY et al. 1991: 244, idézi BODÓ 2013: 55). BODÓ CSANÁD meglátása szerint mindehhez érdemes egy ötödik feltételt is hozzátenni: „mindkét felmérésnek több generáció nyelvi viselkedését is rögzítenie kell, hogy egy-egy életkori csoportnak (a trendvizsgálatok esetében) vagy az egyéneknek (a panelvizsgálatok

esetében) az időben változó vagy éppen változatlan nyelvhasználati mintáit össze lehesen hasonlíteni egymással (BODÓ 2013: 55).

Kutatásom valamennyi fenti kritériumnak csaknem maradéktalanul megfelel, csupán az első kívánalomnak nem tesz eleget. Az első felmérésre 2013 tavaszán került sor, a valóágosidő-vizgálatot pedig 6 és fél évvel később, 2019 nyarán végeztem. Noha a két felmérés között a kívánt időintervallumnak csupán a kétharmad része telt el, meglátásom szerint a vizgálat így is eredményesnek bizonyult, hiszen egyértelmű helynévismereti változási tendenciákat hozott a felszínre. A kutatások összevetése a további BAILEY-féle kritériumoknak teljes mértékben megfelelően történhet, ugyanis a felmérések lényegében azonos nyelvi korpuszra irányulóan, valamint azonos alapsokaságból kiválasztott – sőt, részben a személyük szerint is azonos – adatközlők bevonásával, azonos módszertani háttérrel folytak. Végezetül pedig a BODÓ CSANÁD-féle kritériumra kitérve elmondhatjuk, hogy ahogyan az első vizgálat esetében, úgy a valóágosidő-vizgálat keretei között is négy nemzedéki csoporttal dolgoztam, azaz biztosítottam az adatközlők névismereti változásának összevetését, ezáltal pedig a főbb névismereti változási tendenciák feltárását is.

2. Életkor és helynévismeret: a látzólagosidő-vizgálat eredményei. Az alábbiakban a 2013-ban elvégzett, négy generációra kiterjesztett vizgálat eredményeit mutatom be, előtte azonban vázlatosan ismertetem a helynévismereti felmérések módszerét.

A pród névkorpuszt – amely 317 névadatból (13 bel- és 304 külterületi névből) áll – a településen korábban végzett hagyományos helynévgyűjtés során állítottam össze 2011-ben, a hajdúböszörményi helynévtár megszerkesztésének részeként (I. KATONA – E. NAGY 2015: 98–253). A hagyományos helynévgyűjtést követő helynév-szociológiai kutatásba (2013) 24 pród lakost vontam be, tehát a lakosság 9%-ával készítettem interjút. Nemek szerinti megoszlásuk: 9 nő és 15 férfi (38-62%) (vö. 1. táblázat). A 2013-as felmérés idején a legfiatalabb adatközlő 11, a legidősebb pedig 87 éves volt.

1. táblázat: az adatközlők nem és életkor szerinti megoszlása

			Nem	
Korcsoprt		Összesen	Nő	Férfi
1.	20 év alatt	7	4	3
2.	21–40 év között	4	–	4
3.	41–60 év között	5	1	4
4.	61 év fölött	8	4	4
Összesen		24	9	15

A helynévismereti vizgálatok első szakaszában minden esetben rögzítettem az adatközlők alapvető adatait (nevét, nemét, életkorát, iskolai végzettségét), foglalkozását és etnikai hovatartozását (ez utóbbi a pród vizgálat esetében nem volt releváns). A második szakaszban a névismereti interjúra került sor, amely mindenkor kötetlen beszélgetéssel indult a határ, majd a belterület neveiről. Képzeletben a táj egy-egy szegletére navigáltam adatközlőimet, s kértem, hogy sorolják fel, milyen helyek vannak arrafelé. Ezt

követően kiindulópontként jelöltem meg a saját utcájukat, s arra kértem őket, hogy onnan gondolatban elindulva mutassák be a falut. Az interjúk második felében valamennyi adatközlőmet megkérdeztem a beszélgetés során nem említett helynevekhez fűződő névismeretükről is, a kikérdezés módszerét alkalmazva.

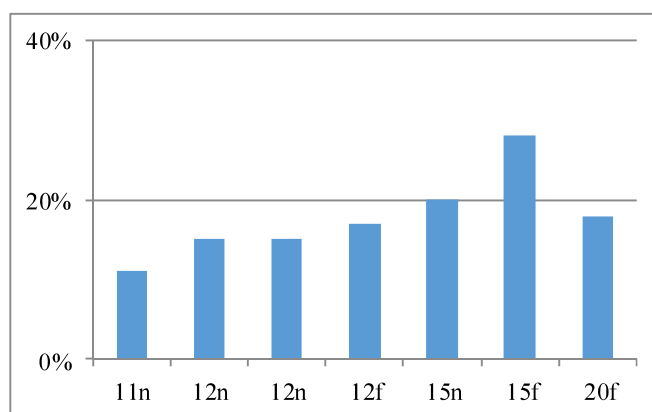
A névismereti felmérés alkalmával csupán akkor vettem bizonyosnak, hogy egy nyelvhasználó ismeri az adott helynevet, ha lokalizálni is tudta azt. Ez lényegében meg egyezik a ZSOLNAI-féle aktív névismeret fogalmával (1967). Minden más esetben – pl. ha már hallotta ugyan a nevet, de nem tudja lokalizálni, vagy ha sosem hallotta – azt jegyeztem fel, hogy a nyelvhasználó nem ismeri a megnevezést, azaz a passzív helynévkincs elemeihez fűződő névismeretre nem voltam tekintettel.

A vizsgálatba bevont lakosok kiválasztásakor arra törekedtem, hogy az adatközlők összessége valamennyi szempontból reprezentálja a közösséget. Az adatközlők körébe olyan lakosokat is igyekeztem bevonni, akik bizonyos tekintetben „hivatásos névismerők”, így jutottam el többek között postás, vízügyes foglalkozású lakosokhoz: az ő munkájukhoz bizonyos helyfajtákat jelölő nevek ismerete a másokénál jóval meghatározóbb módon hozzátartozik. A névismereti vizsgálatok során olyan adatközlőket is kikérdeztem, akik nem helyben születtek, ugyanis e tényező névismeretre gyakorolt hatásának vizsgálatát már a kezdetektől termékenynek gondoltam.

A korcsoportokat vizsgálva azt látjuk, hogy az életkor előrehaladtával a névismereti átlagok növekednek: míg a gyerekek a pródi névkorpusznak pusztán a 18%-át ismerik átlagosan, addig a fiatalok névismereti átlaga jóval nagyobb, 51%-os. A középkorúak ennél csupán valamivel nagyobb, 55%-os névismereti átlaggal jellemezhetők. Az időseknek átlagosan a helynévanyag 73%-áról van tudásuk.

Az első generációs csoportba tartozó adatközlők (20 év alattiak) névismereti átlaga 18%, ami azt jelenti, hogy a pródi gyerekek a viszonylag nagy elemszámú helynévkorpusznak átlagosan az egyötödét ismerik (vö. 1. ábra).

1. ábra: A gyerekek (20 év alattiak) helynévismerete¹

¹ A vízszintes tengelyen (itt és a további, hasonló témájú ábrákon) az adatközlők életkorát és nemét (n: nő, f: férfi) tüntetem fel.

A mindenki által ismert nevek a teljes névkorpusz 4%-át fedik le. Minden 20 év alatti adatközlő ismeri két belterületi utca nevét (*Bagota utca*, *Dobó Sándor utca*), továbbá a kezdeti szakaszán belterületi, majd a határ északnyugati részéig futó *Hatöles út* nevét. Mindannyian ismerik az alábbi, a belterület közvetlen közelében fekvő vonal- vagy folt-szerű, régóta meglévő objektumok neveit is: *Harmincötös út* ~ *Harmincötös*, *Keleti-főcsatorna* ~ *Keleti*, *Nagypród*. A település neve és a falu északnyugati határában fekvő *Pródi-halom* további megnevezései mellett (*Pród-halom* ~ *Pródi-domb*) ugyancsak minden gyerek ismeri az északon fekvő nagy kiterjedésű két határrésznek, a *Bagotá*-nak és a *Rét*-nek a nevét. Noha megfigyeléseim szerint a gyerekek elsősorban a belterület közelébe eső objektumok neveit ismerik egyöntetűen, nem véletlen, hogy a határ legtávolabbi részén fekvő két határrész nevét ők is ismerik: a mai falu lakossága ugyanis a Bagotán és a Réten egykor meglévő kifejtett tanyahálózat lakosainak soraiból került ki. Noha a faluba történő betelepedés fél évszázada, vagyis évtizedekkel az első korcsoport tagjainak születése előtt zajlott, az esemény – valamint a bagotai és réti életforma – olyan nagy jelentőséggel bírhatott a pródi közösség életében, hogy arról a mikroközösségekben (pl. családi, baráti közösségekben) folytatott beszélgetések alkalmával feltehetően még napjainkban is megemlékeznek. A minden gyerek által ismert nevek sorát két, a Harmincötös út melletti külterületi építmény neve zárja: *Gátórház* ~ *Gátór-tanya* és *Libatelep*.

Az első korcsoport minden adatközlője számára ismeretlen nevek a névanyag tetemes részét, 59%-át fedik le. Fontosnak látom azonban kiemelni, hogy az ismeretlen nevek nagy száma e névkincsben a más névrendszerekhez képest szokatlanul nagy mennyiségben, 31%-ban jelen lévő tanyanevekből adódik: a minden 20 év alatti adatközlő számára ismeretlen neveknek a fele tanyanév (pl. *Bardóczi-tanya*, *Domán-tanya*, *Kecskés-tanya*).

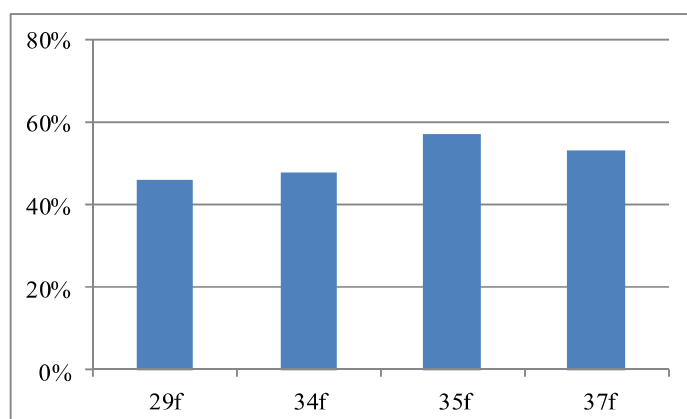
Ahogyan a bagotai és réti egykori, objektumként ma már nem is létező tanyák, úgy az ottani további objektumok nevei is nagy számban bizonyultak ismeretlennek a korcsoportban. Ide tartoznak egyfelől a területet sűrűn behálózó dűlőútrendszer megnevezései: a jellemzően az objektum elején álló tanya nevét viselő dűlőútnevek adják a korcsoport számára ismeretlen korpusz tizedét (pl. *Hegedűs dűlő*, *Szanyi dűlő*, *Tatár dűlő*). Másfelől az egykori külterületi állattartással kapcsolatos nevek is szerepelnek ebben a csoportban: a legelők (pl. *Birkalegelő*, *Csikós-legelő*, *Süldős-legelő*) és a legeltetett állatok itatására használt kutak (pl. *Csürhe-kút*, *Gulyakút*, *Kanalas-kút*) nevei is ismeretlenek voltak a legifjabbak számára. Míg a belterület közvetlen határában elfolyó mesterséges csatorna *Keleti-főcsatorna* ~ *Keleti* megnevezései minden csoporttag által (s emellett minden adatközlő által is) ismertek, addig szinonim nevei, a *Tisza-csatorna* ~ *Tisza* nevek az első korcsoportba tartozó adatközlők számára ismeretlenek. Végül a falu határát átszövő természetes vízálózat neveit emelhetjük ki: a kisebb vízfolyások neveit sem ismerik a gyerekek (pl. *Hollós* ~ *Holló*, *Holló-csatorna*, *Karácsony-ér*, *Szőke-ér*).

A második korcsoport (21–40 év közöttiek) névismereti átlaga 51% (vö. 2. ábra). A minden adatközlő által ismert nevek száma a gyerekeknél megfigyelt értékhez (4%) képest jóval magasabb: 24%, azaz a fiatalok minden 4. pródi helynevet egyöntetűen ismernek.²

² A második és a harmadik korcsoport kevés adatközlőjéből adódóan (4, illetve 5 fő) az itt megfigyelt névismereti eredményekből csupán kellő óvatossággal vonhatunk le általános következtetéseket. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy statisztikai szempontból ezek az eredmények is reprezentatívak (a harmadik korcsoport adatközlői például a falu teljes lakosságának 2%-át teszik ki).

A fiatalok által egyöntetűen ismert nevek halmaza – egyetlen névtől, az *Oláh Jakab utcá*-tól eltekintve – egészében tartalmazza a gyerekek által egyöntetűen ismert nevek csoportját. A két halmaz közötti különbség jórészt az egykori tanyavilág helyén található objektumok neveinek ismertségéből adódik a fiatalok körében. A gyerekektől eltérően minden 21–40 év közötti adatközlő ismer néhány dűlő- és tanyanevet, pl. *Bársony dűlő*, *Iskola dűlő*, *Tejház dűlő* ~ *Tejház bekötőút*; *Kovács Barna-tanya*, *Kozma-tanya*, *Stefán-tanya*, valamint számos víznevet, pl. *Böszörményi-horgásztó*, *Hortobágy*, *Kadarcs* ~ *Kadarcs-csatorna*. Ez utóbbival összefüggésben a külterületen folyó vizeken átívelő hidak neveit is egyöntetűen ismerik a csoporttagok, pl. *Bagotai híd*, *Fegyveres híd*, *Pródi híd*. Mindannyian ismerik az egykori külterületi tanyasi iskolák neveinek zömét is, pl. *Dedő-háti iskola*, *Hármas-halmi iskola* ~ *Hármas iskola*, *Róka-háti iskola*. Míg a gyerekek a közvetlenül a főút mellett fekvő építmények neveit ismerték egyöntetűen, addig a fiataloknak már a határ távolabbi pontjain fekvő épületek neveiről is van tudásuk (a tanyasi iskolák nevei mellett pl. *Bocskai tévesz üzemegysége* ~ *Bocskai réti központja*).

2. ábra: A fiatalok (21–40 év közöttiek) helynévismerete

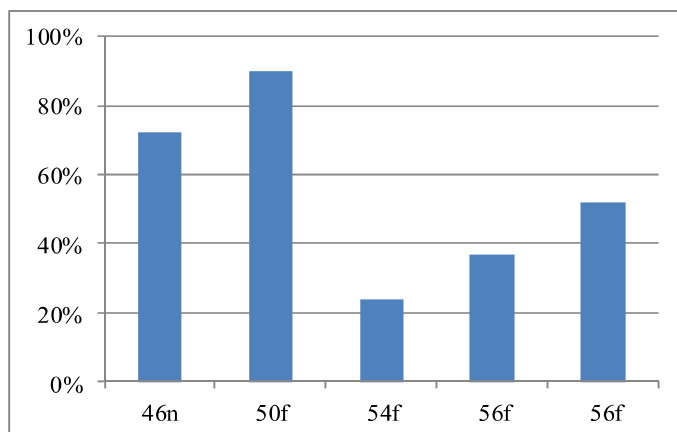
Míg a minden adatközlő által ismert nevek száma a gyerekeknél megfigyelt értéknek az ötszöröse, addig a mindenki számára ismeretlen nevek aránya mintegy a fele azokénak: a fiatalok számára csupán a névanyag 24%-a volt teljesen ismeretlen. A gyerekek csoportjához hasonlóan a fiataloknál is azt láthatjuk, hogy a mindenki számára ismeretlen neveknek mintegy a fele a tanyanevek közül kerül ki, pl. *Ecsedi-tanya*, *Székely-tanya*, *Torma-tanya*. A 21–40 év közöttiek nem ismerték továbbá néhány dűlőút (pl. *Békási út*, *Erdős dűlő*), legelő (pl. *Csikós-legelő*, *Perzséte*), vízfolyás (pl. *Karácsony-ér*, *Szőke-ér*) nevét.

A harmadik generációs csoport névismereti átlaga 55% (vö. 3. ábra). A mindenki által ismert nevek aránya ebben a csoportban 29%. Ahogyan a második csoport által egyöntetűen ismert nevek köre magába foglalja az első korcsoport minden tagja által ismert nevek halmazát, éppúgy a harmadik korcsoport által egyöntetűen ismert nevek halmaza is tartalmazza a második, s ennek révén az első korcsoport által egyöntetűen ismert neveket is. Míg a gyerekek és a fiatalok 3-3 belterületi hivatalos utcanevet ismertek egyöntetűen,

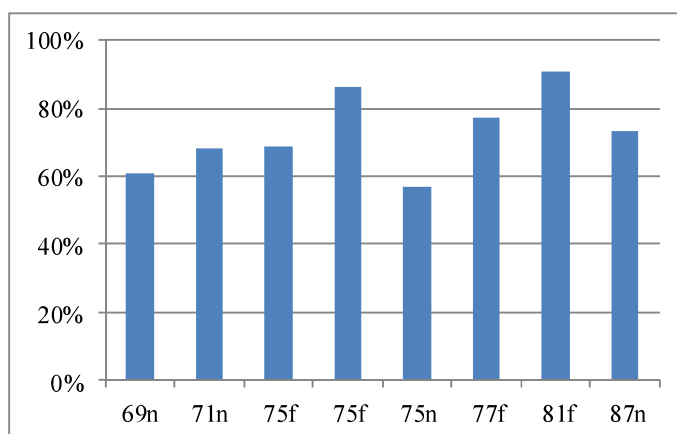
addig a középkorúaknak valamennyi hivatalos utcanevről van tudása (*Bagota utca, Dobó Sándor utca, Halom utca, Oláh Jakab utca, Pallai Pál utca és Rókahát utca*). A fiatalok által egyöntetűen ismert nevekhez képest többletként jelentkezik például a *Csillag-erdő, Kerek-erdő, Móricz-szik* nevek ismerete.

A harmadik korcsoport valamennyi tagja számára ismeretlen nevek aránya igen alacsony: a névkorpusznak csupán a 6%-át nem ismeri egyetlen csoporttag sem. Több tanyanév, három dűlőút, továbbá néhány kisebb földterület neve (pl. *Farkasordító*) bizonyult ismeretlennek e korcsoportban.

3. ábra: A középkorúak (41–60 év közöttiek) helynévismerete

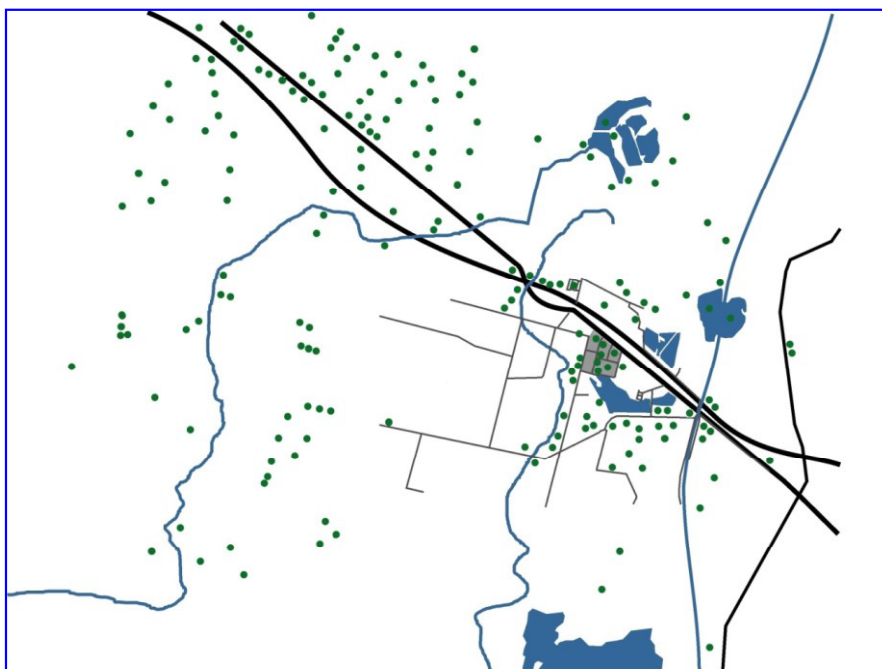

4. ábra: Az idősek (61 év felettiek) helynévismerete

A negyedik korcsoport névismereti átlaga 73% (vö. 4. ábra). Az idős adatközlők a teljes névanyag 30%-át egyöntetűen ismerik, vagyis minden idős nyelvhasználó ismeri csaknem minden harmadik pródi helynevet. Az ismert helynevek a falu teljes határát egészében lefedik, s főképpen az egykori tanyaközpont területe, továbbá a falu mai belterülete köré csoportosulnak. A neveknek ezt az elrendeződését jól mutatja az általam megkérdezett legidősebb adatközlő helynévismereti térképe (5. ábra).

5. ábra: 87 éves nő adatközlő mentális térképe

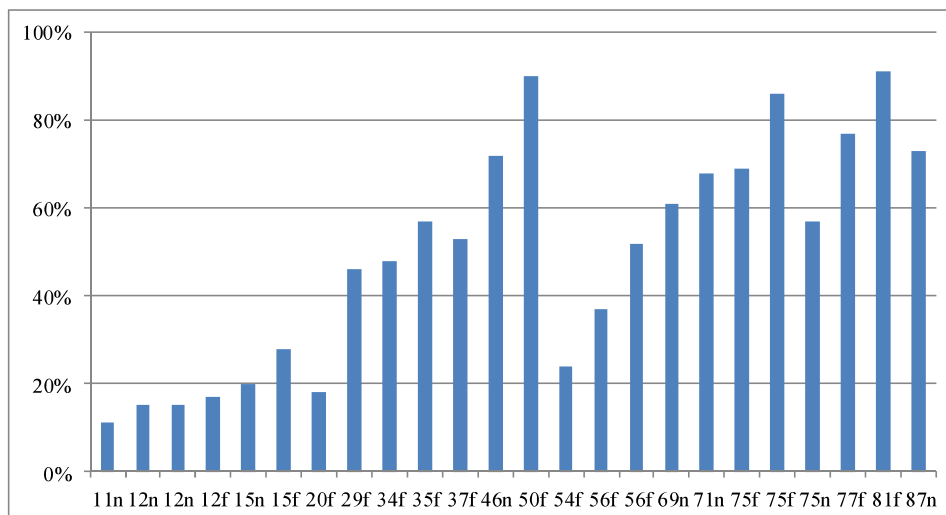
A helynévismereti felmérés summázásakor azt a megállapítást tehetjük, hogy az életkor névismeretre gyakorolt hatásának vizsgálata konzisztens eredményeket hozott a felszínre (vö. 2. táblázat, 6. ábra).

2. táblázat: Az adatközlők nem és életkor szerinti megoszlása

Korcsoport		Névismereti átlag (%)	Minden adatközlő által ismert nevek (%)	Mindenki számára ismeretlen nevek (%)
1.	20 év alattiak	18	4	59
2.	21–40 év közöttiek	51	24	24
3.	41–60 év közöttiek	55	29	6
4.	61 év feletti	73	30	—

Ahogy a csoportok névismereti átlaga korcsoportonként előrehaladva egyre erősödik, úgy a minden adatközlő által ismert nevek százalékos aránya is növekvő tendenciát mutat. Míg a gyerekek a teljes névkincs 4%-át, addig a fiatalok a 24%-át ismerik egyöntetűen, a középkorúak és az idősök valamivel nagyobb hányadát, a 29 és 30%-át birtokolják a névanyagnak. Mindezzel összefüggésben az egyes nemzedéki csoportok minden tagja számára ismeretlen nevek aránya ugyanakkor csökkenő tendenciát mutat: míg a gyerekek számára a névkörpusz 59%-a, addig a fiatalok számára már csupán a 24%-a, a középkorúak számára pedig a 6%-a volt ismeretlen. Olyan helynévről, amely az idősök számára egyöntetűen ismeretlennek bizonyult, nincs tudomásom.

6. ábra: Valamennyi adatközlő helynévismerete

A valamennyi adatközlő helynévismeretét bemutató 6. ábráról kitűnik, hogy egyes nyelvhasználók helynévismerete markánsan elkülönül a nemzedéki csoportjukban megfigyelhető értékektől. Az eltérésekből arra következtethetünk, hogy noha az eddigi helynévismereti vizsgálatok tanúsága alapján a nyelven kívüli tényezők közül az életkor az, amely a legerősebb hatással bír a helynévismeretre, egyes esetekben további indukáló tényezők jelentőségével is számolnunk kell. Ahogy arra egy korábbi névszociológiai vizsgálatom rámutatott, az életkor mellett a társadalmi nem is erős befolyásoló tényezőként jelentkezhet (vö. E. NAGY megj. e.). Ugyancsak meghatározó szerepe lehet e tekintetben a huzamosabb ideje helyben lakásnak, továbbá a település külterületével való kapcsolat intenzitásának is.

Az első nemzedéki csoport 20 éves férfi adatközlője például, noha tősgyökeres lakosa a falunak, általános és középiskolai tanulmányait a szomszédos Hajdúböszörményben végezte, a felmérés idején a városban dolgozott, s a falu határával sem volt intenzív kapcsolata. Gyökereit sosem érezte igazán erősnek, mára el is költözött a településről. Névismerete a

nála évekkel fiatalabb női adatközlőknél is alacsonyabb mértékű, mindössze 18%-os értéket mutatott.

A harmadik nemzedéki csoport egyik tagjának (egy 54 éves férfinak) az alacsony fokú névismerete azzal magyarázható, hogy a férfi a felmérés idején csupán öt éve élt a településen. Névismerete az első nemzedéki csoport átlagához illeszkedik leginkább, azt alig haladja meg: a névanyag 24%-át ismeri. Arról, hogy a továbbiakban miként változott a névismerete, a valóságosidő-vizsgálat révén alkothatunk képet.

Ahogy az eddigiekben is láttuk, az egy-egy korcsoportban minden adatközlő által ismert nevek köre érdekes mintázatot mutat. Erről szívesen az alábbiakban. Ahogy az a 7. ábráról leolvasható, az egy-egy nemzedéki csoport minden adatközlője által ismert nevek köre koncentrikusan bővül. A legkisebb körökben látható neveket mindegyik korcsoport minden adatközlője, a második cikkelyben lévők a fiatalok, a középkorúak és az idősek, a harmadikban lévő neveket a középkorúak és az idősek ismerik egyöntetűen. Végül a negyedik, szélső cikkelyben azok a nevek olvashatók, amelyeket minden idős adatközlő ismer.

Mindebből nyilvánvalóan következik, hogy a pródi helynévrendszer alapnévkincsének³ magvát a legbelső körben látható helynevek képezik. E megnevezések teljes közismertségükből és használati gyakoriságukból adódóan a változásra és az elmúlásra egyaránt rezisztensek. Ahogy arra RESZEGI KATALIN (2015: 169) korábban már rámutatott, az eddig vizsgált településeken „a mindenki által ismert helynevek aránya a teljes névállományhoz képest igen alacsony”: Tépén és Bodaszőlőn 1%, Szentpéterszegen 6%, Pródon pedig 4% (vö. GYÖRFFY 2018, E. NAGY megj. e.).

A további körgyűrűkben látható helynevek zöme ugyancsak az alapnévkincshez áll közelebb: egy-egy nemzedéki csoport minden tagja által ismert nevekként ugyanis kevésbé hajlamosak az elmúlásra, mint az egyes korcsoportokban csupán néhány adatközlő által ismert helynevek.

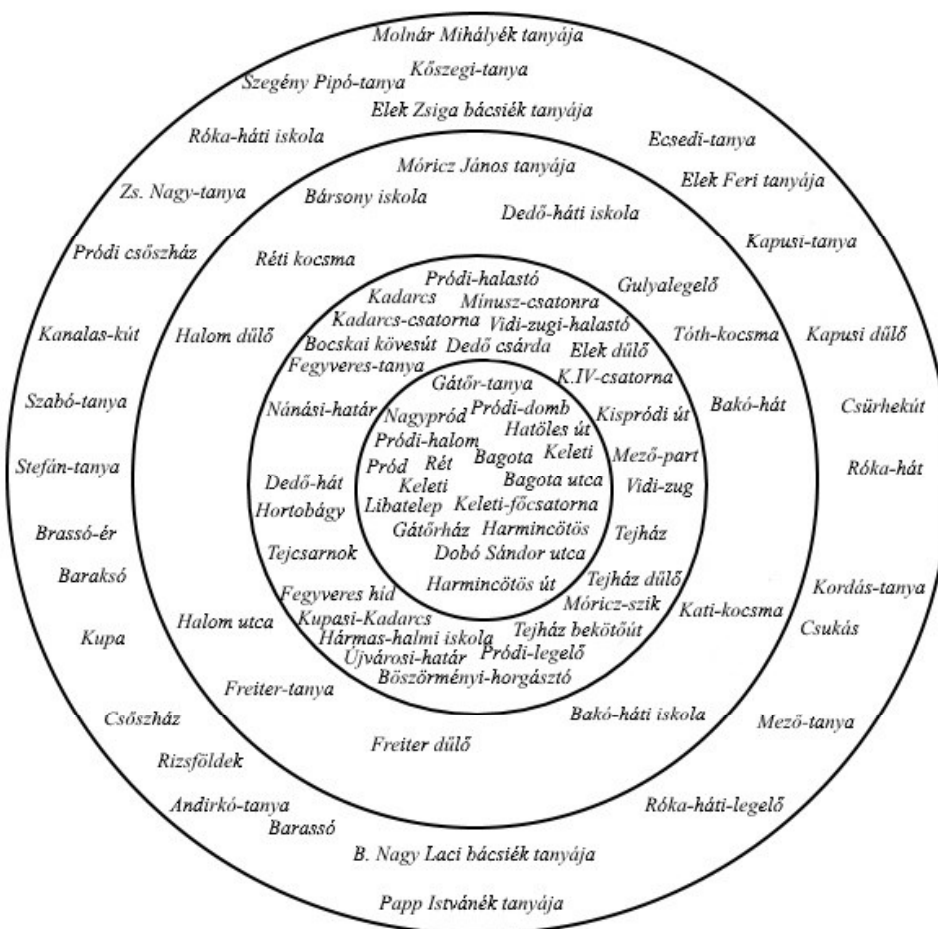
A fiatalok, a középkorúak és az idősek által egyöntetűen ismert nevek (2. körgyűrű) 71–99%-os ismertséggel jellemezhetők. E névcsoport arra mutat rá, hogy azok a nevek, amelyeket minden 20 év feletti adatközlő egyöntetűen ismer, a névkincs alapkészletéhez tartoznak.

A középkorúak és az idősek által egyöntetűen ismert nevek (3. körgyűrű) 50–90%-os ismertséggel bírnak. Csökkenés mutatkozik az ide tartozó, sokak által ismert nevek számát érintően is: míg a minden 20 év feletti adatközlő által ismert nevek között csaknem tucatnyi 90%-os ismertségű névvel számolhatunk, addig e névcsoportban csupán egy ilyen név (*Réti kocsmá*) tartozik. Végül a pusztán az idősek által egyöntetűen ismert nevek (4. körgyűrű) arra irányítják rá a figyelmünket, hogy míg 90%-os ismertségű név ugyancsak kevés van a csoportban (*Róka-hát, Róka-háti-legelő, Szegény Pipó-tanya*),

³ Az alapnévkincs terminust ZSOLNAI JÓZSEF (1967: 194) használta először, amikor felvázolta, „hogyan lehet az adatokból a teljes névkészlet megoszlására, az alap- és peremkészlet viszonylagos elkülönülésére következtetni”. Meglátása szerint a „sorban egymástól legtávolabb eső értékek biztosan mutatják, melyek azok a nevek, amelyek az alap-, illetve a peremnévkincsbe tartoznak”. Megjegyzi továbbá, hogy a két névkészlet merev elkülönítésére nincs szükség: a „kétféle névkincs-réteg közötti határ a gyakorisági sorrend közepét jelölő médián (középszám) körül mosódik el.” Az azóta napvilágot látott felmérések (TÓTH 1974, GYÖRFFY 2018) jellemzően azokat a neveket tekintik az alapnévkincs részének, amelyeket az adatközlők mintegy 70–75%-a ismer.

addig a kevesek által ismert nevek száma a harmadik körhöz képest nagyságrendekkel nagyobb.

7. ábra: A minden adatközlő által ismert nevek korcsoportonként

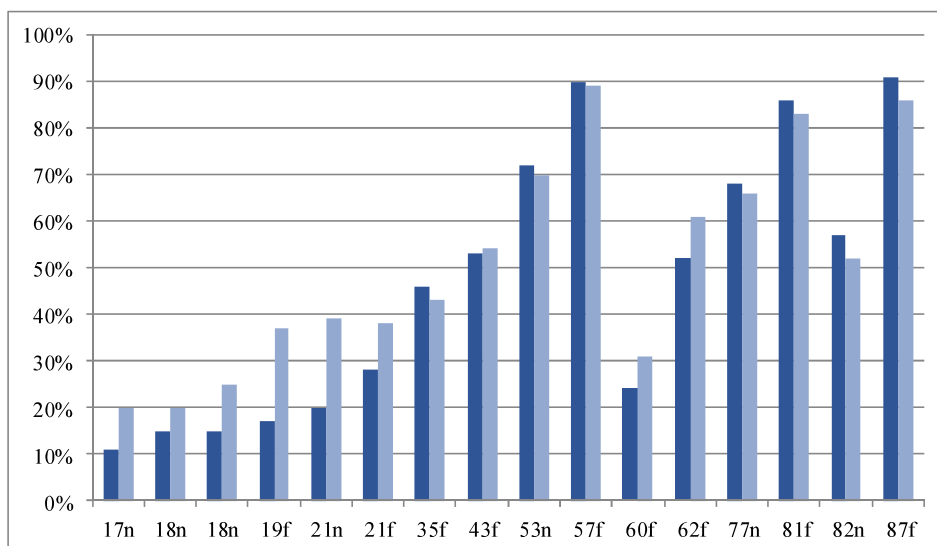

A középkorúak és az idősek által egyöntetűen ismert névcsoport körében ugyanis mindössze egyetlen 50%-os ismertségű név volt, ezzel szemben a pusztán az idősek által egyöntetűen ismert névcsoportban csaknem tucatnyi nevet jellemezhetünk 50%-os vagy annál alacsonyabb fokú névismerettel.

3. A valóságosidő-vizsgálat eredményei. A 2013 tavaszán végzett helynévismereti felmérés megismétlésére 2019 nyarán került sor. A panelvizsgálat során a korábbi kutatást egészében meg kívántam ismételni, azonban különböző okok miatt – pl. elhalálozás, másik településre költözés – a 2013-as felmérés 24 adatközlője közül 16 fővel volt lehetőségem elkészíteni az interjút.

A valóságosidő-vizsgálat során használt módszer kis mértékben eltért a korábbi helynévismereti felmérések és így a 2013-as pródi felmérés módszerétől. A személyes adatok aktualizálását követően az interjú első felétől ugyanis eltekintettem, vagyis nem érdeklődtem kótetlen beszélgetés keretében az adatközlők által ismert helynevek felől.

8. ábra: A helynévismeret mértékének változása adatközlőnként

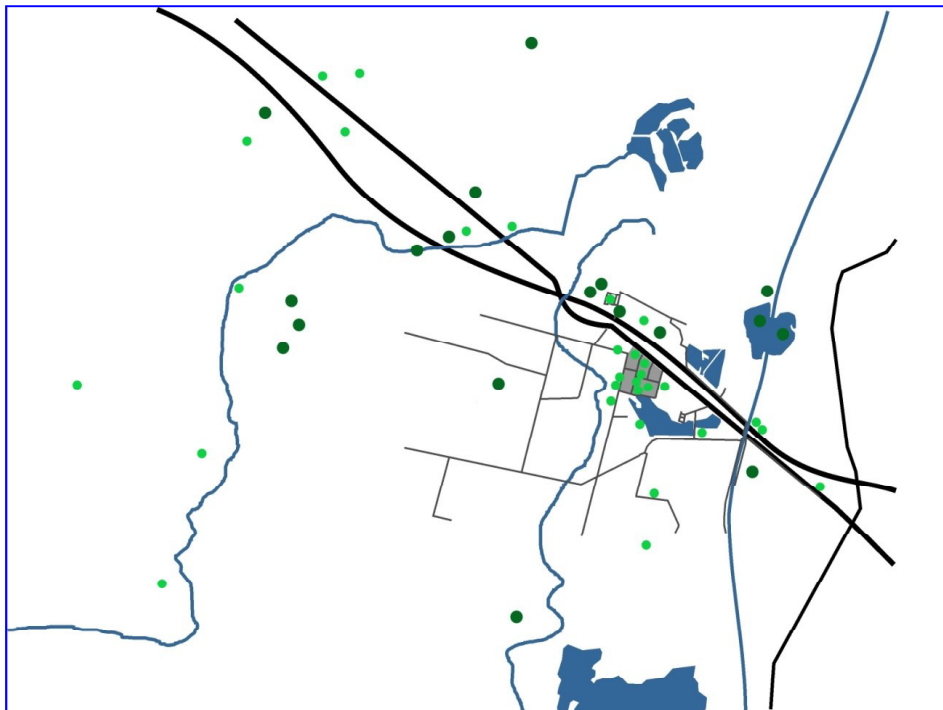
A 8. ábra, melyen az egyes nyelvhasználók helynévismeretének változását követhetjük nyomon, világosan jelzi, hogy a valóságos- és a látszólagosidő-vizsgálat eredményei miként viszonyulnak egymáshoz. Az egyén által ismert helynévállomány egyre fokozódó intenzitással, azonban csupán egy adott életkorig, e vizsgálat eredményei szerint harmincéves kor környékéig bővül, majd ezt követően minimális csökkenést mutat.

Meglátásom szerint a panelvizsgálat kisszámú esetéből statisztikai átlagokat nem szabad levonni, ugyanakkor az egyéni teljesítmények értékelése révén feltárhatóak a főbb változástípusok. Ezért az alábbiakban az adatközlők névismeretének változását, s az ezek mögött álló, feltehető mozgatórugókat az egyénekre vonatkozóan mutatom be.

Az első interjú idején 11 éves kislány helynévismerete csaknem megduplázódott: 11-ről 20%-ra bővült. Az alább látható mentális térképén (9. ábra) látható, hogy míg korábban leginkább a belterületi, illetve a belterület közelébe eső neveket, továbbá a Harmincötös út mellett fekvő objektumok neveit ismerte, tudása mára már a határ távolabbi részeire is

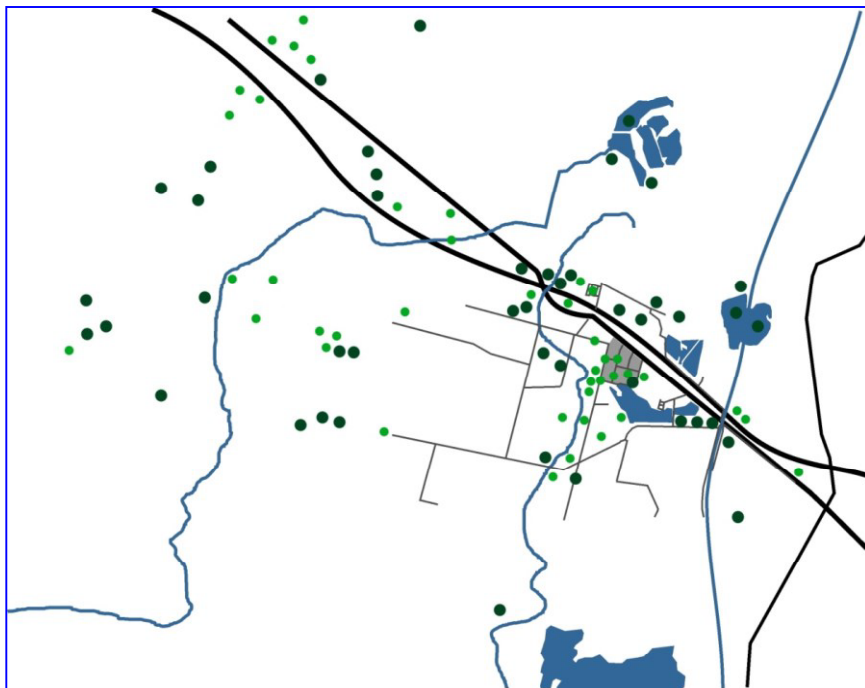
kiterjed. Bár az is megfigyelhető, hogy az újabban megismert nevek által jelölt helyek jó része a régebben is ismertek közelében található.

9. ábra: Gyermekkorú lány adatközlő mentális térképének változása (11 és 17 éves korban)⁴

Az első nemzedéki csoport második adatközlője (egy akkor szintén 11 éves lány) által ismert helynévkorpusz is bővült: az általa ismert nevek aránya 15%-ról 20%-ra emelkedett. A vele csaknem egyidős kortársának névismerete (12 éves lány) 15% > 25%-os bővülést mutat. Fiú kortársuk névismerete is gyarapodott, több mint kétszeresére nőtt, hiszen az első felmérés idején 17%-os névismerettel bíró kisfiú napjainkban a pródi helynévkincs 37%-át birtokolta (mentális térképét lásd a 10. ábrán). Névismeretének kortársainál nagyobb fokú bővülésére családi háttere adhat magyarázatot: szülei (akik mindkét felmérés alkalmával ugyancsak adatközlőim voltak) az egykori tanyavilágban nevelkedtek. Édesapja a Róka-háton töltötte a gyerekkorát, ahol napjainkban is birtokol földet. A ma 19 éves fiú alkalmanként kijár édesapjával a határba, így jóval több helynévvel találkozik, mint a javarészt a belterületen élő, illetve a szomszédos településeken tanuló vagy dolgozó kortársai.

⁴ A 2013-ban ismert névvel jelölt helyeket mindkét mentális térképen világoszölddel, az újonnan elsajátított helynevek által jelölt objektumokat pedig sötétzölddel jelöltem.

10. ábra: Gyermekkorú fiú adatközlő mentális térképének változása (12 és 19 éves korban)

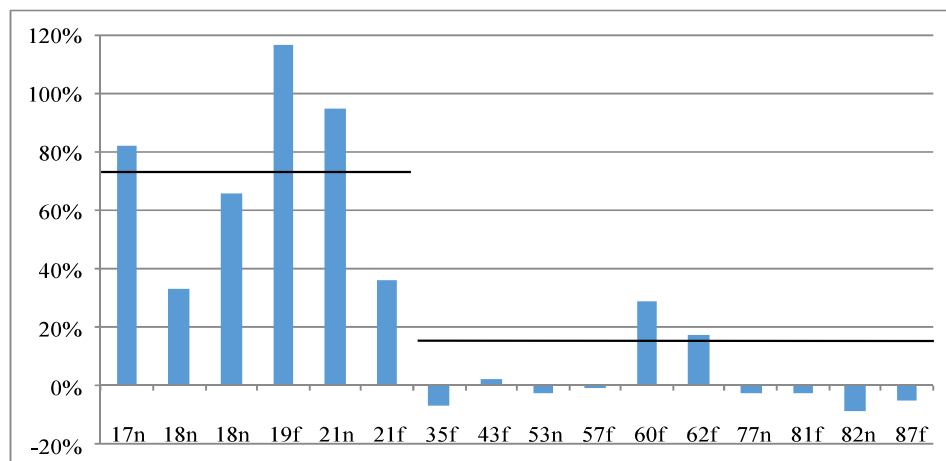
Az első vizsgálat idején a gyerekek, a mostani alkalmával azonban már a fiatalok csoportjához tartozó adatközlő (21 éves nő) helynévismerete is csaknem megduplázódott: 20%-ról 39%-ra növekedett. A 2013-ban 15 éves férfi adatközlő névismerete a vele egyidős lány adatközlőéhez hasonlóan ugyancsak növekedett: 28% > 38%-os változáson esett át. Az első felmérés idején 29 éves férfi helynévismerete viszont nem bővült, sőt kis mértékben csökkent: 46%-ról 43%-ra esett vissza.

Különösebb mértékben nem változott egy most 43 éves férfi névismerete: a 2013-as felmérés idején a névkincs 53%-át tudhatta magáénak, ma az 54%-át ismeri. Hozzá hasonlóan a nála idősebb adatközlőkre is érvényes, hogy a névismeretük terén nem történt komolyabb változás: az 53 éves nő adatközlő 72% > 70%, a most 57 éves férje 90% > 89%, a 77 éves nő adatközlő 68% > 66%-os eredményeket mutatott. A legidősebbek névismeretének mértéke sem mutat nagyobb változást, tekintve, hogy a 81 éves férfi adatközlő 86% > 83%, a 82 éves nő 57% > 52%, s végül a követéses vizsgálat legidősebb adatközlője, a most 87 éves férfi 91% > 86% értékeket, vagyis jobbra minimális csökkenést mutatott.

A 11. ábrán a vízszintes tengely az adatközlők életkorát és nemét mutatja a valóságos időben, a függőleges pedig a 2013-as felmérés alkalmával mért egyéni névismereti értékekben beállt százalékpontos változást. Az átlagvonalak révén arra nyílik rálátásunk,

hogy a látszólagos- és valóságosidő-vizsgálat között eltelt 6,5 év során a fiatalabb adatközlők névismerete átlagosan 71,5%-kal, míg az idősebbeké csupán 17%-kal bővült.

11. ábra: A helynévismeret mértékének százalékpontos változása a valóságos időben

A fenti ábra azt is jelzi, hogy az adatközlők értékeit életkor szerint követve kezdetben növekvő, majd stagnáló, végül minimálisan csökkenő tendenciától két nyelvhasználó értéke markánsan eltér. Ahogyan arra fentebb már utaltam, helynévismeretüket nem az életkor, hanem két további nyelven kívüli tényező, a foglalkozás és a huzamosabb ideje helyben lakás határozza meg.

Egyikőjük (most 60 éves férfi) a 2013-as felmérés idején mindössze öt éve élt Pródon. Névismerete akkor 24%-át fedte a névkorpusznak. Mára azonban jóval több helynevet ismer: a névkincs 31%-át.

A másik, eltérő eredményt mutató adatközlő a 2013-as felmérés idején munkanélküli volt, két éve azonban vízügyes dolgozóként tevékenykedik, s munkájából adódóan nap mint nap kijár a falu határába. 2013-ban a pródi névkincs 52%-át ismerte, napjainkban azonban már valamivel nagyobb hányadát, a 61%-át tudhatja magáénak, ami a névismeret mintegy 20 százalékpontos növekedését jelzi. Arra, hogy a foglalkozásának milyen nagy hatása van a helynévismeretére, az interjú során adott lokalizálásai világítottak rá a leginkább. Feltűnt ugyanis, hogy az egyes helynevek lokalizálásakor rendre a vízneveket hívja segítségül, pl.: „Gazdag Pipó-tanya, hát az is itt van a Kadarcs mellett”, „Kati-tanya, az meg a Kánegy mellett volt, ha jól tudom”, „Lázár-tanya a Vidi-zugban a Keleti mellett.”

Valamivel kevésbé, de ugyancsak eltér az átlagtól az egyik 18 éves nő és a 21 éves férfi adatközlő eredménye: míg a 30 év alattiak névismeretének bővülése legalább 60 százalékpontos, addig esetükben 40 százalékpont alatti értékeket mérhetünk. 2019-es névismereti eredményük mögött nyelven kívüli okokat kell keresnünk. A fiú adatközlő a Pródtól 35 kilométerre fekvő Tiszaújvárosban dolgozik, így a faluval nem sok kapcsolata van. A lány adatközlő névismeretének alacsonyabb fokú bővülése is a településsel, pontosabban az annak határával való kapcsolat hiányából, a más településre járásból fakadhat.

E vélekedést a követéses vizsgálat végén tett megnyilatkozása is alátámasztja: „Igazából nem nagyon járunk így kifelé, meg hát nem is nagyon sokat vagyok itthon, nyáron igen, de amúgy nem. Böszörménybe jártam iskolába, most Debrecenbe járok. Meg amúgy a Bársony iskoláról meg ilyenekről nagymamám mesélt például, de ő már nem él.”

4. A panelvizsgálat során arra a megállapításra jutottam, hogy a látszólagos- és valóságosidő-vizsgálat között eltelt 6 és fél évben a gyerekek és a fiatalok névismerete sokat bővült. Az emberi élet középső szakaszához közeledve az addig jobbra nagy mértékben növekedő, több esetben csaknem megduplázódó névismeret stagnálni kezd, s a már meglévő névkorpusz minimális mértékű csökkenését vagy bővülését figyelhetjük meg. Ezt az általános tendenciát sajátos egyéni élethelyzetekből adódó névismereti változások (leginkább talán bővülések) színesíthetik.

Hivatkozott irodalom

- BAILEY, GUY – WIKLE, TOM – TILLERY, JAN – SAND, LORI 1991. The apparent time construct. *Language Variation and Change* 3: 241–264. <https://doi.org/10.1017/s0954394500000569>
- BODÓ CSANÁD 2013. *A látszólagos idő valósága*. Nyelvtudományi Értekezések 162. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FNESZ. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. 4., bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2018. *Helynév-szociológia*. A Magyar Névtárház Kiadványai 47. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- HARRINGTON, JONATHAN 2006. An acoustic analysis of 'happy tensing' in the Queen's Christmas broadcast. *Journal of Phonetics* 34: 439–457. <https://doi.org/10.1016/j.wocn.2005.08.001>
- KATONA CSILLA – E. NAGY KATALIN 2015. Hajdúböszörmény helynevei. In: BÁBA BARBARA szerk., *Hajdú-Bihar megye helynevei 1. A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei*. A Magyar Névtárház Kiadványai 35. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 98–253.
- KOVÁCS ÉVA 2018. *A Százdi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névtárház Kiadványai 48. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- E. NAGY KATALIN 2016. Pród helyneveinek névszociológiai vizsgálata. *Régió kutatás Szemle* 1: 151–158. <https://doi.org/10.30716/rsz/2016/1/9>
- E. NAGY KATALIN megj. e. Névszociológiai analízis Szentpéterszeg helynevei alapján. *Magyar Nyelv*. Megjelenés előtt.
- RESZEGI KATALIN 2015. A névközösség fogalmához. *Névközösségek napjainkban és a régiségben. Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 165–176.
- TÓTH LÁSZLÓ 1974. A nyírségi Székely község földrajzinév-ismerete. *Magyar Nyelvőr* 98: 13–25.
- TRUDGILL, PETER 1988. Norwich revisited. Recent linguistic changes in an English urban dialect. *English World-Wide* 9: 33–49. <https://doi.org/10.1075/eww.9.1.03tru>
- ZSOLNAI JÓZSEF 1967. A lakosság földrajzinév-ismeretének vizsgálata. *Magyar Nyelvőr* 91: 191–198.

E. NAGY KATALIN

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1973-8844>

Debreceni Egyetem
Bölcsészettudományi Kar

KATALIN E. NAGY, Apparent-time and real-time studies of place names in Pród

This paper contains a socio-onomastic examination of the place names of Pród, a small town in Hajdú-Bihar county. The empirical research focuses on the applicability of the apparent-time and real-time studies to the sociology of place names. In a follow-up study (panel study), the author compared the place name knowledge of some residents of Pród in 2013 and in 2019. The panel study revealed that in the six and a half years between the two surveys, children's and young people's knowledge of names expanded greatly. In the middle of one's life, the number of known names – which sometimes increases vastly, in many cases almost doubles – begins to stagnate, and after that only minimal reduction or expansion can be observed in the established toponymic knowledge. This general tendency may be influenced by changes in one's knowledge of names resulting from unique living situations or life events.